

Денис МАРТИШИН

Міжрегіональна академія управління персоналом

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ДЕРЖАВИ ТА ЦЕРКВИ: ОГЛЯД БОГОСЛОВСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Досліджується проблематика взаємовідносин держави та церкви у православній богословській літературі. Розглядається сутність та характерні риси богословської думки православної церкви у питаннях взаємовідносин церкви та суспільства, регулювання суспільної життєдіяльності на підставі усталених релігійних цінностей. На основі аналізу богословської православної літератури визначаються домінанти взаємовідносин держави і церкви. Розкривається роль християнської церкви, яка в Україні сприймається як важлива складова частина держави, нації, історії. Наголошується, що нагальним завданням української науки є запровадження нової моделі синтезу науки та релігії. Розглядається питання природи духовності людської особистості, розвитку держави, взаємодії релігії та науки в духовній спадщині православних богословів ХХ ст. Аналізуються основні етапи розвитку богословської думки з урахуванням специфіки та зв'язку духовного знання людства з державним управлінням. Особлива увага приділяється тим церковним лідерам, богословам, які обстоювали загальнолюдські духовні цінності, творчості, свободи в контексті взаємодії держави та церкви. Звертається увага на те, що церква постійно осмислює становлення та розвиток держави, багатогранні процеси політики, економіки, соціальні та духовні інтереси людства.

Ключові слова: держава, християнство, література, релігія, церква, наука, філософія, політика, етика, мораль, духовність, релігійні цінності, історія, взаємовідносини, діалог, синтез.

Denys Martyshyn. The relationships between the state and the church: the review of the theological literature

The problem of relations between the state and the church in orthodox theological literature is investigated. The essence and characteristics of the theological thought of the orthodox church in the relationship between the church and society, the regulation of public life on the basis of established religious values are considered. On the basis of analysis of the theological orthodox literature the dominant relations between the state and the church are determined. The role of the christian church, which in Ukraine is perceived as an important component of the state, nation, history, is revealed. It is emphasized that the urgent task of Ukrainian science is the introduction of a new model of the synthesis of science and religion. The nature of the spirituality of the human person, the development of the state, the interaction of religion and science in the spiritual heritage of orthodox theologians of the XX century is considered. The special stages of development of theological thought are analyzed with account of specificity and connection of spiritual knowledge of humanity with state administration. The main attention is paid to those church leaders, theologians who advocated universal human values, creativity, and freedom in the context of the interaction of the state and the church. The attention is paid to the church, which constantly understands the formation and development of the state, the multifaceted processes of politics, economy, social and spiritual interests of mankind.

Key words: state, christianity, religion, church, science, philosophy, politics, ethics, morality, spirituality, religious values, history, relations, dialogue, synthesis.

Православна богословська думка як частина християнської теології суттєво вплинула на розвиток соціальної думки усього християнства. Саме тому вона є актуальною не лише для богословських досліджень, але й для державного управління в цілому.

З метою вдосконалення державної політики у сфері релігії необхідно ґрунтовно вивчати та аналізувати християнську джерельну базу, формувати нову концепцію взаємодії науки та релігії та інтегрованого духовно-наукового світогляду. Виклики сучасного світу свідчать, що розв'язати глобальні проблеми людства і тим забезпечити міжнародну безпеку на планеті неможливо поза сферою релігії. Науковцям потрібно сформувати духовну парадигму державної безпеки України, яка може спертися на християнську теологію, соціальну думку церкви та

християнську мораль. Усе вищесказане спонукає до вивчення православної богословської літератури, у якій розглядається питання взаємовідносин церкви та держави. На нашу думку, державному управлінню варто переосмислити і принципово змінити методологічний підхід до діалогу науки та релігії.

Проблематика взаємодії православної церкви та держави найчастіше розглядається в межах богословської, державноуправлінської, соціологічно-політологічної та філософської думки. Отже, літературу, присвячену питанням взаємодії православної церкви в Україні та української держави, умовно можна поділити на чотири блоки: державноуправлінський, політологічно-соціологічний, філософський та богословський. У цій розвідці ми зосереджуємося на огляді православної богословської літератури.

Проблематика взаємодії інститутів церкви, суспільства й держави привертала увагу мислителів різних епох і народів. В історії політичної думки помітно вирізняються такі класичні праці соціальної філософії, як: «Держава» і «Закони» Платона, «Політика» Арістотеля, «Про державу» і «Про закони» Цицерона, «Государ» Н. Макіавеллі, «Левіафан» Т. Гоббса, «Політичний трактат» Б. Спінози, «Про дух законів» Ш. Монтеск'є, «Про суспільний договір» Ж.-Ж. Руссо, «Метафізичні начала вчення про право» І. Канта, «Основи природного права» І. Фіхте, «Філософія права» Г. Гегеля, а також праці Дж. Локка, М. Вебера, К. Ясперса та інших релігійних та соціальних мислителів минулого і сьогодення.

Політична теологія ХХ ст. завдячує своїм розвитком філософу Карлу Шмітту, богословам Карлу Барту, Дитриху Бонгефферу, Карлу Ранеру, Мартіну Люгеру Кінгу, Юргену Мольтману, Рейнольду Нібуру, Джону Мюррею, Анрі де Любаку, Роєну Вільямсу, Гансу Кюнгю, Річарду Хейзу, Томасу Бремеру, Дональду Карсону.

Значний внесок у дослідження теоретичних проблем взаємовідносин церкви, держави та українського суспільства зробили відомі науковці, а саме: А. Колодний, М. Маринювич, В. Бондаренко, В. Єленський, О. Саган, Л. Филипович, П. Яроцький, Р. Небожук, Ю. Чорноморець, А. Арістова, О. Недавнія, Т. Гаврилюк, В. Шевченко, В. Петренко, П. Павленко, О. Бучма, М. Черенков, В. Чемерис, В. Сергійчук, Ф. Медвідь, Я. Грицак, М. Гетьманчук, А. Аржаковський, А. Зінченко, Г. Щокін, М. Головатий, Є. Романенко, О. Радченко, І. Бідзюра, В. Пасічник, П. Кралюк, М. Пірен, І. Варзар.

Важливі питання державотворення, проблематика взаємодії церкви та держави, питання інформаційно-комунікативного простору знайшли своє вагоме місце в роботах таких церковних діячів Української греко-католицької церкви, Української православної церкви Київського патріархату, Української автокефальної православної церкви, як: митрополит Андрей (Шептицький), кардинал Йосиф (Сліпий), патріарх Філарет (Денисенко), митрополит Мефодій (Кудряков), кардинал Любомир (Гузар), митрополит Святослав (Шевчук), митрополит Дмитро (Рудюк), архієпископ Іов (Геча), архієпископ Євстратій (Зоря), єпископ Борис (Гудзяк), єпископ Віктор (Бедь), єпископ Гавриїл (Кризина).

На нашу думку, сьогодні у вітчизняній науці державного управління здебільшого домінує саме науковий матеріалізм, агностицизм і навіть певний атеїзм, який базується на матеріалістичній парадигмі розвитку науки, не враховуючи досягнення християнської теології. З предмета державного управління вилучається богословська сфера, релігійні знання, які начебто автоматично стають «ненауковими». Саме такий підхід має ряд суттєвих недоліків. Це передусім моральний релятивізм, песимізм та бездуховність, які в довгостроковій перспективі призводять сучасну людину до глобальної духовної кризи, яка поступово руйнує увесь світ. Тому необхідний критичний аналіз системних принципів наукового матеріалізму.

Розглядаючи не вирішені раніше частини загальної проблеми, зазначимо, що соціальне вчення церкви, політична теологія виникають як богословська реакція на домінування у ХІХ та ХХ ст. діалектичного матеріалізму, атеїзму, позитивізму, які головну увагу

зосереджують переважно на матеріальних (фізичних) аспектах буття людства, ігноруючи духовно-моральні, релігійні та богословські прагнення людини. На відміну від матеріалізму, який зосереджується передусім на емпіричних даних, християнська православна теологія акцентує на християнській антропології, онтології, релігійній філософії, біблійній думці. Отже, державне управління крізь богословське мислення розглядається як захист буття людини, суспільства й держави у світі вічних істин християнства [10].

Мета статті – обґрунтувати теоретичні засади діалогу науки та релігії, а також проаналізувати православну богословську літературу, у якій розглядається питання взаємовідносин держави та церкви.

Мета дослідження зумовила постановку і розв'язання таких завдань:

- проаналізувати православну літературу, яка стосується проблематики взаємовідносин церкви, держави та суспільства;
- систематизувати православну богословську літературу;
- інтегрувати соціальну думку православних богословів у сферу теоретичних питань сучасного державотворення і державного управління;
- розкрити особливості богословської методології та окреслити головні уявлення про цілісну методологію соціального вчення християнської церкви;
- визначити теологічні підстави для діалогу держави та церкви в контексті православної богословської думки.

Серед сучасної науково-богословської літератури, присвяченої відносинам церкви та суспільства, насамперед слід виокремити тексти Старого та Нового Завітів (Біблія), богословські праці святих отців, соборні документи православних церков світу [17].

Богословські праці блаженного Августина, святителя Афанасія Олександрійського, святителя Іоанна Златоуста, святителя Амвросія Медіоланського, святителя Василя Великого, Фоми Аквінського та інших подвижників благочестя є актуальними для з'ясування поглядів святих отців церкви на світ, суспільство, державу, економіку, фінанси та соціальне служіння.

Питання взаємодії держави та церкви, духовного життя людства, синтезу християнської теології та релігійної філософії займають важливе місце в спадщині таких релігійних мислителів: Миколи Бердяєва (1874 – 1948), протоієрея Сергія Булгакова (1871 – 1944), Івана Ільїна (1882 – 1954), Льва Карсавіна (1882 – 1952), Олексія Лосєва (1893 – 1988), Миколи Лоського (1870 – 1965), Дмитра Мережковського (1865 – 1940), Володимира Соловйова (1853 – 1900), Георгія Федотова (1886 – 1951), священника Павла Флоренського (1882 – 1937), Семена Франка (1877 – 1950). Джерелом своїх релігійних роздумів про Бога, людину і світ вони вважали не лише християнське віровчення, а й філософію, літературу, мистецтво, етику та інші напрями сучасної науки [1; 2].

Перший щабель у дослідницькій проблематиці взаємодії церкви та суспільства відводиться богословському спадку протопресвітерів Олександра Шмемана та Іоанна Мейендорфа, протоієреїв Георгія Флоровського та Василя Зеньковського [6; 11; 15; 18]. Їх історичні роботи, богословські праці завжди залишатимуться зразком богословської академічної глибини. Осягнення світу Божого, антропологія, спасіння, суспільствознавство, місія церкви розкриваються в богослов'ї священнослужителів як явище таємничої благодаті Божої у світі. У своїх книгах релігійні мислителі детально аналізують відносини церкви та суспільства в історії, приділяючи особливу увагу візантійському періоду взаємодії церкви та імперії, акцентуючи увагу дослідників на ранньому періоді християнської історії.

Істотні прогалини в сучасній соціальній думці православ'я заповнюють праці видатних православних богословів, професорів Олів'є Клемана та Павла Євдокимова [5; 9]. Богослови закликають християн не гребувати життям суспільства, а долати сучасність зсередини. На їхню думку, сьогодні як ніколи весь християнський світ має дати рішучу відсіч існуванню зла. Для християн

важливо осмислити з погляду соціального вчення церкви взаємодію церкви та держави, розглянути процеси осучаснення православної віри та виробити новий стиль життя, який би відповідав викликам часу, залишаючись укоріненим у богослов'ї православної церкви. У своїх творах ці вчені намагаються з православного погляду аналізувати питання розвитку держави, політики, екуменізму, економіки, культури, науки та філософії.

У питаннях діалогу держави та церкви не втрачає своєї актуальності документ «Основи соціальної концепції Руської Православної Церкви», прийнятий Ювілейним Архієрейським Собором Православної Церкви у 2000 р. Проблеми, порушені в ньому, стосуються багатьох актуальних сторін соціального життя, а авторитетна заява Собору із цих проблем має велике пастирсько-канонічне значення. Цей базовий, доктринальний документ дає принципову, богословську відповідь на проблеми церковно-державних та церковно-суспільних відносин і є довгостроковою програмою суспільного служіння церкви. У документі розглянуто такі питання: церква та політика, християнська етика та світське право, церква та держава, проблеми глобалізації та секуляризму, питання особистої, родинної та суспільної моралі, проблеми біоетики. Цей документ є актуальним богословським базисом для конструювання соціальних моделей взаємодії сучасного суспільства та православної церкви [14]. Сьогодні науковці розглядають український переклад документа, розглянутий та схвалений Архієрейським Собором Української православної церкви [13].

Нині провідну та визначальну роль у вирішенні питань життя Вселенського Православ'я і України, безперечно, відіграє Константинопольська православна церква (Константинопольський Патріархат), яка намагається вирішити всі спірні питання церковного сучасного життя. На цьому етапі становлення та розвитку місії православної церкви у світі широка громадська діяльність православ'я на міжнародному рівні пов'язана з діяльністю Святого і Великого Собору православної церкви, який відбувся на о. Криті у 2016 р. У своїх документах, зверненнях та духовних настановах Собор наполягає на розробленні нової моделі активної соціальної діяльності православної церкви у світі, закликаючи православну спільноту вийти із соціального гетто, фундаменталізму, ізоляції на широкі простори громадсько-політичного життя сучасного суспільства [10; 17].

Не менш важливими для всього православ'я є фундаментальні богословські праці православних патріархів та інших єпископів. Запитаними православною громадськістю є проповіді, звернення, промови, інтерв'ю, послання та інші документи Всесвятішого Вселенського Патріарха Варфоломія I (Архондоніса) [4]. У цих текстах автор розглядає основні питання людського буття. Найціннішими домінантами для становлення та розвитку соціальної доктрини православної церкви є основні акценти богословського бачення Всесвятішого Варфоломія. На його думку, релігія відіграє найважливішу роль не лише в особистому житті людей, а й у житті всієї світової спільноти. Світові релігії є найважливішими силами соціальної та організаційної мобілізації на всіх рівнях людського життя. На думку Вселенського Патріарха, перетворення серця може та повинно вести до перетворення суспільства, держави та всього світу, а політика, комерція, торгівля, глобалізація є невіддільними від питань спасіння. Духовні праці Патріарха Варфоломія сповнені православного богословського інтелектуалізму, відкритого всім актуальним проблемам сучасного світу.

На сучасному етапі становлення та розвитку місії Української православної церкви широка громадська діяльність православ'я на міжнародному рівні та на всьому пострадянському просторі пов'язана з церковним служінням Предстоятеля Української православної церкви, пріснопам'ятного Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Володимира (Сабодана) [3]. Величезну увагу у своїх духовних бесідах Блаженніший Митрополит Володимир приділяє питанням церковно-державних відносин, міжконфесійного миру в Україні. Предстоятельське служіння Блаженнішого Митрополита Володимира в умовах постійної національної конфронтації українського суспільства,

політичної маніпуляції та церковного розколу є прикладом християнського молитовного подвигу, смирення, кенозису, справжньої самопожертви та духовної боротьби за істину Христову. Любов та згода в суспільстві – ось основна ідея богословської позиції митрополита Володимира. Ці мотиви відображені в його проповідях, статтях, зверненнях та доповідях, присвячених українському суспільству та розколотому українському православ'ю. Блаженніший Митрополит Володимир завжди говорив, що без політичного консенсусу, діалогу культурних та політичних еліт не може існувати та повноцінно розвиватися українська держава та нація. Приділяючи першорядне значення духовній просвіті України, Блаженніший у своєму богословському спадку неодноразово підкреслює важливість актуального завдання воцерковлення українського суспільства, залучення громадян України до духовних скарбів православної церкви.

Питання місії православної церкви в постхристиянську епоху активно вивчають митрополит Іоанн (Зізіулас), митрополит Георгій (Ходр), митрополит Калліст (Уер), митрополит Олександр (Драбинко) [7; 12; 16]. Основні ідеї їх наукових праць відносять у тому, щоб нагадати сучасному християнинові про соціальну відповідальність, форму, методологію та місце християнського свідчення в секулярних процесах сучасної цивілізації. Церква несе справжнє та повноцінне життя всьому суспільству. На думку митрополитів, Господь звільнив нас від вузького консерватизму, від жорсткого ритуалізму. Християнство не є ідеологією, філософією, політикою, але водночас Євангеліє викриває всяку брехню та кидає світло Божественної Правди на все буття людини, у тому числі й на процеси політичної діяльності.

Фундаментальним внеском у розвиток політичної та публічної теології в сучасний період є книги, статті, доповіді, інтерв'ю та промови знаного у всьому світі православного богослова архімандрита Кирила (Говоруна). У його дослідженнях вивчаються питання політичної ідеології, державотворення, нації, публічного діалогу церкви та суспільства, богослов'я святих отців, метафізики, естетики, етики, філософії постмодерну та християнської соціальної думки. Питання пошуку суспільних ідеалів української нації, свободи слова, культури, політики та ЗМІ відображаються та осмислюються в богословських роздумах професора – архімандрита Кирила (Говоруна). Його не лише глибокі, вагомі, логічно аргументовані, а й гострі висновки щодо Майдану, Революції гідності, влади у церкві спрямовують вектор сучасної української публічної теології. Варто наголосити, що нерідко за свою прямоту, безкомпромісність та вірність богослов'ю відомий професор піддається необгрунтованій критиці та навіть відвертому журналістському «цькуванняю» навколоцерковних інтернет-сайтів. Попри це збірка його лекцій «Українська публічна теологія» для більшості православних християн є певним дороговказом у церковній і громадській діяльності [8]. Корисним та запитаним буде цей досвід у сфері вивчення відносин церкви і суспільства в умовах політичної трансформації й процесів глобалізації.

На основі огляду православної богословської літератури встановлено, що в Україні діалог християнських теологів та світських науковців у сфері взаємовідносин держави та церкви є незадовільним з огляду на певну ізоляцію церковних науковців та недоліки самої церковної комунікації. Головна проблема полягає у відсутності в науковій думці консенсусу щодо уявлень про майбутнє церкви, теології, держави та актуальної державницької філософії влади.

Доведено, що розв'язати цю проблему можна шляхом формування нової концепції синтезу науки та релігії. Розкрито недоліки матеріалістичних підходів у державному управлінні і забезпеченні діалогу держави та церкви, науковців та церковних діячів. Наголошено на необхідності формування духовної моделі розвитку української держави, спираючись на духовні цінності християнства. Замість матеріалізму в науці державного управління пропонується теологічний підхід на основі використання біблійного вчення, соціальної думки церкви, релігійної філософії, духовної спадщини святих отців церкви. Такий методологічний підхід дозволить сформувати

нову концепцію та стратегію державної політики у сфері релігії та науки, яка поєднуватиме матеріальні та духовні цінності людства та забезпечуватиме стійкий і збалансований розвиток української держави.

Доведено доцільність застосування в практиці державного управління напрацьованих християнських богословів, церковних діячів. Аргументовано, що нова наукова парадигма синтезу науки та релігії спирається на богословське осмислення буття людства і базується на захисті духовного й соціального буття особистості, суспільства та держави. Застосування досягнень та розробок християнської теології в науці державного управління дає змогу враховувати існування релігійних аспектів буття сучасної людини, розглядаючи буття особистості та держави залежно від релігійних цінностей християнства та богословських уявлень людини про Бога та світ.

Отже, пріоритетом державного управління сьогодення є передусім питання духовної, інформаційної та національної безпеки української держави, вивчення духовного життя сучасної людини, захист духовно-моральних цінностей, християнської віри, релігійної та національної ідентичності України, культури та історії нашого народу. Формуючи нову модель державно-церковних відносин у контексті демократичних перетворень, сучасна наука може застосовувати надбання богословської науки у сфері державного управління, гармонійно поєднуючи різні теоретико-методологічні підходи сучасної науки. Використовуючи духовні вектори розвитку суспільства, досягнення богословської науки, можна сформувати міцний фундамент українського державотворення, побудувати глибоко осмислену державну політику демократичного розвитку країни, долаючи радянський атеїзм, науковий матеріалізм та релігійний фундаменталізм, забезпечуючи тим самим консолідацію українського народу. Використовуючи основні положення державного управління, християнське соціальне вчення, соціологію, політологію, філософію, можна долати всі крайнощі та оптимально поєднувати протилежності. Це, на нашу думку, сприятиме гармонізації сучасного демократичного процесу шляхом досягнення балансу між свободою і відповідальністю.

Сучасні богословські та світські праці, присвячені питанням богослов'я, релігії, соціуму, церковно-державних відносин, глобалізації, заповнюють певну істотну нішу в теоретичних напрацюваннях соціальної думки православ'я, однак загалом вони вимагають значної дослідницької структуризації та подальших творчих академічних зусиль православних дослідників у побудові цілісної, стрункої соціальної доктрини православної церкви та політичної теології.

Попри значну кількість державноуправлінської, політологічної, філософської, соціологічної літератури, присвяченої християнській моралі, історії релігії, питанням політичної теології, сучасні проблеми взаємодії церкви та держави з погляду соціального вчення православ'я не були докладно досліджені ні в Україні, ні в Росії. Відповідно цілком закономірною є дослідницька цікавість до цієї проблематики в православному богослов'ї сучасної епохи.

Список використаних джерел / List of references

1. **Бердяев Н. А.** Царство Духа и царство Кесаря / Бердяев Н. А. // Дух и реальность / Н. А. Бердяев ; вступ. ст. и сост. В. Н. Калюжного. – М. : АСТ; Харьков : Фолио, 2003. – 679 с. [Berdyayev N. A. Tsarstvo Duha i tsarstvo Kesarya / Berdyayev N. A. // Duh i realnost / N. A. Berdyayev ; vstup. st. i sost. V. N. Kalyuzhnogo. – M. : AST; Harkov : Folio, 2003. – 679 s.]

2. **Булгаков С. Н.** История экономических и социальных учений / Сергей Николаевич Булгаков ; вступ. статья, сост. и примеч. В. В. Сапова. – М. : Астрель, 2007. – 988 с. [Bulgakov S. N. Istoriya ekonomicheskikh i sotsialnykh ucheniy / Sergey Nikolaevich Bulgakov ; vstup. statya, sost. i primech. V. V. Sapova. – M. : Astrel, 2007. – 988 s.]

3. **Володимир** (Сабодан В. М.). Доповіді, промови, звернення / Володимир (Сабодан В. М.). – Київ : Видавн. відділ Україн. Православної Церкви, 2011. – 422 с. [Volodymyr (Sabodan V. M.). Dopovidi, promovy, zvernennia / Volodymyr (Sabodan V. M.). – Kyiv : Vydavn. viddil Ukrain. Pravoslavnoi Tserkvy, 2011. – 422 s.]

4. **Вселенський** Патріарх Варфоломій. Віч-на-віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі / Вселенський Патріарх Варфоломій. – Київ : Дух і Літера, 2011. – 360 с. [Vselenskyi Patriarkh Varfolomii. Vich-na-vich iz Tainoiu. Pravoslavne khrystyanstvo u suchasnomu sviti / Vselenskyi Patriarkh Varfolomii. – Kyiv : Dukh i Litera, 2011. – 360 s.].
5. **Евдокимов П.** Православие / Павел Евдокимов. – М. : Библейско-богослов. ин-т св. апостола Андрея, 2012. – 500 с. [Evdokimov P. Pravoslavie / Pavel Evdokimov. – M. : Bibleysko-bogoslov. in-t sv. apostola Andrey, 2012. – 500 s.].
6. **Зеньковский В. В.** Апологетика / В. В. Зеньковский. – Мн. : Белорусская Православная Церковь, 2010. – 528 с. [Zenkovskiy V. V. Apologetika / V. V. Zenkovskiy. – Mn. : Belorusskaya Pravoslavnaya Tserkov, 2010. – 528 s.].
7. **Иоанн** (Зизиулас). Общение и инаковость. Новые очерки о личности Церкви : пер. с англ. / Иоанн (Зизиулас). – М. : ББИ, 2012. – 497 с. [Ioann (Ziziulas). Obschenie i inakovost. Novyye ocherki o lichnosti Tserkvi : per. s angl. / Ioann (Ziziulas). – M. : BBI, 2012. – 497 s.].
8. **Кирило** (Говорун С. М.). Українська публічна теологія / Кирило (Говорун С. М.). – Київ : Відкритий Православний Університет Святої Софії-Премудрості, Дух і Літера, 2017. – 144 с. [Kyrylo (Hovorun S. M.). Ukrainska publiczna teolohiia / Kyrylo (Hovorun S. M.). – Kyiv : Vidkryti Pravoslavnyi Universytet Sviatoi Sofii-Premudrosti, Dukh i Litera, 2017. – 144 s.].
9. **Клеман О.** Рим. Взгляд со стороны / Оливье Клеман ; пер. с фр. Гостева А. ; ред. Занемовец А. – М. : Скимень, 2006. – 128 с. [Kleman O. Rim. Vzgl'yad so storonyi / Olive Kleman ; per. s fr. Gosteva A. ; red. Zanemovets A. – M. : Skimen'ь, 2006. – 128 s.].
10. **Мартышин Д. С.** Діалог Української Православної Церкви та суспільства у процесі політичних трансформацій України : монографія / Д. С. Мартышин. – Київ : Персонал, 2017. – 272 с. [Martyshyn D. S. Dialoh Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy ta suspilstva u protsesi politychnykh transformatsii Ukrainy : monohrafiia / D. S. Martyshyn. – Kyiv : Personal, 2017. – 272 s.].
11. **Мейендорф И.** Рим – Константинополь – Москва. Исторические и богословские исследования / Иоанн Мейендорф. – М. : ПСТГУ, 2005. – 320 с. [Meyendorf I. Rim – Konstantinopol – Moskva. Istoricheskie i bogoslovskie issledovaniya / Ioann Meyendorf. – M. : PSTGU, 2005. – 320 s.].
12. **Олександр** (Драбинко О. М.). Бути вдячним Богові / Олександр (Драбинко О. М.). – Київ : Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира, 2017. – 352 с. [Oleksandr (Drabynko O. M.). Buty vdiachnym Bohovi / Oleksandr (Drabynko O. M.). – Kyiv : Fond pamiati Blazhennishoho Mytropolity Volodymyra, 2017. – 352 s.].
13. **Основа** соціальної концепції Української Православної Церкви. – Київ : Інформ.-вид. центр УПЦ, 2002. – 80 с. [Osnovy sotsialnoi kontseptsii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy. – Kyiv : Inform.-vyd. tsentr UPTs, 2002. – 80 s.].
14. **Основа** социальной концепции Русской Православной Церкви. – М. : Отдел внешних церковных связей Московского Патриархата, 2001. – 128 с. [Osnovy sotsialnoy kontseptsii Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi. – M. : Otdel vneshnih tserkovnyih svyazey Moskovskogo Patriarhata, 2001. – 128 s.].
15. **Флоровский Г.** Догмат и история / Георгий Флоровский ; сост. Е. Холмогоров. – М. : Изд-во Свято-Владимирского Братства, 1998. – 488 с. [Florovskiy G. Dogmat i istoriya / Georgiy Florovskiy ; sost. E. Holmogorov. – M. : Izd-vo Svyato-Vladimirskogo Bratstva, 1998. – 488 s.].
16. **Ходр Г.** Призыв Духа: Церковь и общество : пер. с фр. / Георгий Ходр. – Київ : Дух і Літера, 2006. – 284 с. [Hodr G. Prizyv Duha: Tserkov i obschestvo : per. s fr. / Georgiy Hodr. – Kyiv : Dukh i Litera, 2006. – 284 s.].
17. **Чопей Б.** Основы социального учения Русской Православной Церкви : учеб. пособие / Богдан Чопей, Дионисий Мартышин. – Київ : Дух.-просветит. Центр им. Святых Апостолов : Персонал, 2013. – 306 с. [Chopey B. Osnovy sotsialnogo ucheniya Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi : ucheb. posobie / Bogdan Chopey, Dionisiy Martyshin. – Kyiv : Dukh.-prosvetit. Tsentri im. Svyatyih Apostolov : Personal, 2013. – 306 s.].
18. **Шмеман А.** Вера и Церковь : сборник / Александр Шмеман. – М. : Книж. Клуб Книговец, 2012. – 592 с. [Shmeman A. Vera i Tserkov : sbornik / Aleksandr Shmeman. – M. : Knizh. Klub Knigovek, 2012. – 592 s.].

Надійшла до редколегії 03.12.18